

Een woord vooraf

——— Zo is het werk van onze humorist, ondanks alle maskerade, vermomming, toneelspel en lichtvoetige geestigheid, ook als een zelfportret van een ernstig schrijver te beschouwen.

(FEILZER en ZONNEVELD in BOMANS VII:7) ■

Een boek schrijven over het werk van Godfried Bomans (Den Haag, 1913 – Haarlem, 1971) is een wens die ik lange tijd niet in vervulling wilde laten gaan. Ik vond namelijk dat ik me als literatuurwetenschapper niet kon bezighouden met het oeuvre van een schrijver dat niet bepaald als literair hoogstaand bekend staat. Tegelijk was hij de auteur die mij op tienjarige leeftijd in contact bracht met de ‘andere wereld’, die literaire werken pretenderen te ontvouwen. Ik ben opgevoed in een gezin waarin lezen geen belangrijke plaats innam. De wereld die Bomans schetste, gold voor mij destijds als een openbaring. Telkens als ik wat geld gespaard had, kocht ik een eenvoudige en goedkope uitgave van een van zijn publicaties.

In mijn puberteit aangekomen vond ik het volslagen ondenkbaar om me met een oubollige auteur als Bomans verder bezig te houden en stortte ik mij op het werk van experimentele schrijvers als Sybren Polet en J.F. Vogelaar. Tijdens mijn studententijd hield ik mij het liefst bezig met existentialistische auteurs, zoals Sartre en Camus. Toen ik in de jaren zeventig en tachtig Nederlandse taal- en letterkunde in Nijmegen studeerde, bleek dat men Bomans’ werk in academische kringen absoluut niet meer de moeite van nadere studie waard achtte en deze indruk werd versterkt toen ik de oversteek naar de literatuurwetenschap maakte. Waarschijnlijk houdt deze distantie verband met het gegeven dat over zijn werk eenvoudigweg minder te vertellen valt dan over de teksten van invloedrijke schrijvers als Dostojewski en Joyce.

Enmaal als academicus in het wetenschappelijke circuit beland, vond ik dat ik mij moest concentreren op gewichtige werken die grote omwentelingen in het culturele leven teweeggebracht hadden. Ik kreeg de indruk dat mijn academische omgeving deze houding ook van mij verwachtte. En dus wijdde ik doorwrochte studies aan literaire werken die binnen

mijn kring als belangwekkend golden, wat ik overigens met heel veel plezier deed.

Toen ik nog als literatuurwetenschapper werkzaam was, zou ik door een boek aan Bomans' oeuvre te wijden mezelf als academicus min of meer onmogelijk gemaakt hebben. Nu ik met pensioen ben, vind ik het een verfrissende gedachte om in mijn tiende boek een wat luchtiger onderwerp aan te snijden. Ik heb overigens de indruk dat vandaag de dag, nu de literatuurwetenschap zich meer op de impact van de schrijver op het culturele circuit concentreert, een onderzoek naar Bomans' werk als minder controversieel geldt. Met deze focus, hoe zinvol ook, heb ik evenwel minder affiniteit.

Mijn houding tegenover Godfried Bomans' werk is ambigu. Ik beschouw zijn oeuvre als het product van een zelfgenoegzame, wereldvreemde, flauwe en zichzelf eindeloos herhalende en zichzelf tegensprekende schrijver. Tijdens het werk aan dit boek had ik de grootste moeite om zijn paradoxale uitspraken tot een samenhangend geheel te smeden. Ook blijkt talrijke malen uit Bomans' werk dat hij weinig last van bescheidenheid had. Zo stelt hij dat hij en Carmiggelt de enigen in het land zijn "die werkelijk kunnen schrijven" (Bomans V:852, Bomans VII:58,77 en volgende, 334, 360). Al zijn deze expressies van ironische aard en getuigen ze vaak van zelfspot, dan kan ik me toch niet aan de indruk onttrekken dat hij zich in zijn oeuvre ijdel opstelt. Men leze ook de bevinding van zijn broer Jan: "Hij kon onuitstaanbaar superieur zijn en hij dankte dat maar gedeeltelijk aan zijn kwaliteiten, veel meer aan een deftige manier van zich terugtrekken" (Bomans 1978:45).

Ik wil ook vraagtekens plaatsen bij het imago van vrouwen en zwarten dat in Bomans' werk oprijst. Enerzijds weerspiegelt dit het wereldbeeld van zijn tijd. Velen, en niet alleen lager opgeleiden, dachten zoals hij hierover. Voor mij is het nog steeds onverteerbaar dat cultureel Nederland in 1963 tijdens het *Grand Gala du Disque* om de grap over het been van Marlene Dietrich moest lachen. Anderzijds waren er destijds ook spraakmakers die zich fatsoenlijker tegenover dit deel van de bevolking opstelden, reden om Bomans in die zin als een conservatieve man te bestempelen. Ik heb er niettemin geen enkele behoefte aan zijn werk achteraf als 'goed' of 'fout' te beoordelen. Dat is eventueel een taak voor critici, niet voor literatuurwetenschappers. Voor mij staat echter vast dat de lezer in Bomans' oeuvre een neerbuigende toon jegens zijn medemens kan beluisteren, die hij slechts een enkele maal als zijn gelijke lijkt te willen beschouwen.

Mijn negatieve kwalificaties van de auteur en de conferencier ‘Bomans’ hebben geen betrekking op zijn persoon, die ik niet gekend heb en naar wie ik ook niet benieuwd ben. Algemeener gesteld: het is me zelden of nooit gelukt veel belangstelling op te brengen voor de mens achter de literaire tekst. Zelfs de levenswandel van auteurs over wie ik veel gepubliceerd heb – Sartre, Camus, Reve – heeft me nooit werkelijk geïnteresseerd. Daarnaast heb ik grote twijfels bij de visie als zouden de biografische gegevens van een auteur een betekenisvol licht op diens werk kunnen werpen.

Ondanks mijn kritiek en het gegeven dat ik veel van zijn teksten als hopeloos gedateerd beschouw, meen ik dat zijn oeuvre een grondige geesteswetenschappelijke situering verdient, een plaatsbepaling die tot op heden niet is ondernomen. Die aanspraak baseer ik niet alleen op zijn literaire en beschouwende teksten. Bomans was immers ook een spraakmakende persoonlijkheid in de crisis die de Kerk vanaf de jaren zestig zou doormaken. Hij volgde de teloorgang van het traditionele Rooms-Katholicisme op de voet en heeft een niet te onderschatten bijdrage aan de discussies daaromtrent geleverd. Terecht schrijft Vaartjes: “Veel katholieken – en ook niet-katholieken – herkenden zichzelf in Bomans, die uitgroeide tot een symbool van het kenterende katholicisme in een veranderende tijd” (Vaartjes 2017:88). Daarnaast was hij een van de eerste schrijvers, die zich als persoonlijkheid in de media presenteerde en zijn oeuvre via deze weg al dan niet direct stimuleerde. Zo werkte Bomans al in 1955 voor de AVRO met het programma *Ernst en humor in mijmeringen van Godfried Bomans*.

Vandaag de dag blijft een intensieve vertrouwdheid met Bomans’ oeuvre tot een kleine kring beperkt. Voor het grote publiek was en is zijn populariteit onder bredere lagen van de Nederlandse bevolking vooral aan zijn optreden in de media en aan een zeer specifiek corpus van teksten te danken (vergelijk ook Brouwers 1998:107). Het valt te begrijpen dat Bomans’ vriend Harry Prenen in zijn begrafenisrede stelde dat diens literaire werk overbekend is, maar de vraag luidt in hoeverre deze bevinding vandaag de dag nog weerklank vindt (Prenen in Van der Plas 1972:178). Deze beperkte interesse was mede voor mij een reden om een studie aan zijn werk te wijden, want – zoals Popelier terecht beweert – Bomans mag dan niet een groot schrijver zijn, hij is wel veronachtzaamd (Popelier 1981:86).

Tijdens het schrijven aan de laatste boeken die ik publiceerde, heb ik veel steun gehad aan de zorgvuldige correcties en suggesties die Sytske

Teppema mij deed toekomen. Ook voor dit boek over Bomans heeft ze weer veel goed werk verricht, waarvoor ik haar heel veel dank verschuldigd ben.

Hans van Stralen
Amersfoort, Zomer 2023

Inleiding

— In zijn werk had hij, door middel van satire en overweging, rookgordijnen in lagen om zich heen verspreid. Waarheid en fictie waren door hemzelf vermengd tot onontwarbare knopen.

(VAN DER PLAS in VAN DER PLAS 1972:173) ■

De stand van zaken

Over het werk van de auteur van *Erik* is bijzonder weinig en niet bijster diepgaand geschreven. Dat geringe corpus is ook nog – op een uitzondering als de essays van Kees Fens en het onderzoek van Jeroen Brouwers na – van een bedenkelijk niveau. Zo kan men zich afvragen wat het belang van de tamelijk uitvoerige uiteenzetting van *De Ley* is dat hij Bomans, die gekleed in een pyjama was, heeft ontmoet. Popelier begint zijn essay over Bomans' werk met de onjuiste kritiek dat veel studies niets met diens persoon te maken hebben om vervolgens dertig pagina's daaraan te wijden en diens oeuvre niet te analyseren maar na te vertellen, waarbij de lezer op eindeloze citaten uit diens oeuvre getraakteerd wordt (Popelier 1981:5). Ronduit beschamend zijn de boeken *In de stoel van Godfried* en *Godfried Bomans, achteraf bekeken* die Jan Bomans aan zijn broer gewijd heeft. Men krijgt de indruk dat hij via het succes van Godfried zijn eigen persoon op de voorgrond wilde plaatsen. Dit beeld wordt versterkt als we lezen dat driekwart van zijn notities niet aan zijn broer, maar aan hem zelf zijn gewijd.¹ Ook de twee foto's uit het laatstgenoemde boekje, waarop Jan Bomans zonder zijn broer staat afgedrukt, wekken de indruk dat hij vooral zichzelf aan het publiek wilde presenteren. Op de ene afbeelding

1. De eerste titel verwijst naar een onzinnige spiritistische zoektocht, waarin de auteur uitvoerig zijn gevoelens en ervaringen tijdens deze reis uiteenzet en waarin helemaal aan het eind van dit werkje een onnozele zin uit het hiernamaals van Godfried Bomans wordt genoteerd. In de tweede tekst staan talloze irrelevante politieke redevoeringen van zijn vader afgedrukt.

staat namelijk de klas van Jan Bomans, de andere toont hem aan het graf van Wim Sonneveld.

Vandaag de dag houdt een kleine, trouwe schare van bewonderaars van Bomans' oeuvre zich meer met zijn persoon dan met zijn werk bezig.² In deze kring uit men zich weinig kritisch over Bomans' werk, men denke aan diens bedenkelijke visie op vrouwen en zwarten. En zelden of nooit lezen we in deze geschriften over Bomans' overspelige gedrag of over de opvallende wijze waarop hij zijn haaruitval probeerde te maskeren...³

Van een diepgaande en wetenschappelijke benadering van het werk van Godfried Bomans is kortom nauwelijks sprake. Mijn indruk wordt op dit punt versterkt door het gegeven dat bijvoorbeeld diverse malen in de secundaire literatuur gedebatteerd is over de vraag waarom de naam 'Anna' zo frequent in Bomans' werk verschijnt. Om tot een oplossing van dit 'schrijnende' probleem te komen, legde men relaties met de moeder van Maria en zocht men naar andere nietszeggende verbanden (Aarts 1998:18).⁴

Men kan zich in het licht van deze biografistische benaderingen van het individu 'Bomans' afvragen wat het belang daarvan is: hij zal immers niet als persoon, maar door zijn boeken eventueel voortleven. Veel vrienden en bekenden uit zijn omgeving hebben zich evenwel met diens mentaliteit en levenswandel beziggehouden en zij wekken al dan niet expliciet de indruk dat zij zijn ware aard onder woorden gebracht hebben. Hun uitingen zijn echter al interpretaties, terwijl Bomans' teksten informatie uit eerste hand bieden. Niettemin beweren sommige essayisten, meestal vrienden of bekenden, Bomans beter dan anderen te kennen. Maar wie kent hem het best? Zijn vrouw, zijn dochter, zijn uitgever?⁵ Vaak lezen we dat hij ondoorgrondelijk was en zich in ambigue termen uitte. Volgens sommigen

2. Overigens blijkt dat hij ook wel totaal verguisd werd. Men denke aan de uitingen van Brouwers die stelt dat Bomans zijn eigen epigoon werd (Brouwers 1998:60). Reve stelde dat al zijn geschriften "gelogen en vals" zijn en typeerde ze als "geslachtsloze schrijfsels" (geciteerd in Van der List 2013:68, Broshuis 2021:35).

3. Broshuis maakt melding van acht buitenechtelijke relaties van Bomans met vrouwen (Broshuis 2021:163). Het is in dit licht opmerkelijk dat de auteur van *Trappistenleven* alleen de gedachte aan overspel al als een zonde bezag (Bomans IV:394).

4. Als men per se vanuit een biografistische invalshoek dit 'probleem' wenst te verhelderen dan dient een oplossing zich snel aan: Anna was een kindermisje in Bomans' jeugd (Bomans V:823).

5. Broshuis maakt een onderscheid tussen competente en "minder competente bronnen" aangaande de duiding van de persoon 'Bomans' (Broshuis 2021:236). Welke

hield hij het publiek een masker voor, anderen menen dat hij zelfs in zijn optredens voor de radio en televisie een rol speelde (Oster in Van der Plas 1972:153). Fens stelt dat Bomans zich niet wilde laten ontmaskeren, maar wie kan vaststellen wanneer en hoe dat gebeurde? (Fens geciteerd in Van der List 2013:6). Het valt mijns inziens niet uit te maken wie gelijk heeft voor wat betreft de vraag wie Bomans nu werkelijk is. Zo heeft hij zich nogal negatief over zijn vader uitgelaten, maar zijn broers en zus schetsen een ander beeld van deze man (Rex Bomans in Van der Plas 1972:49).⁶

De tweeslachtige presentatie van Bomans door vrienden en bekenden kunnen we ook in zijn teksten vaststellen, reden temeer om mij daarop te concentreren. Virginia Woolf schreef over de relatie tussen het ik en de ander: “I am made and remade continually, different people draw different words from me”. Mij dunkt dat deze uitspraak ook op Bomans en zijn kring van toepassing is. Ik ben er in mijn boek niet op uit zijn ware persoon te presenteren, maar een specifiek levenshouding in zijn oeuvre bloot te leggen, in het besef dat de problematiek van de tweeslachtigheid die zich in zijn werk manifesteert uiteindelijk niet aan de hand van biografische bronnen opgelost kan worden.

Werkwijze

In mijn boek zal ik mij nagenoeg geheel en al op het verzameld werk van Bomans in de uitgave van Annemarie Feilzer en Peter Zonneveld

essayisten men daartoe en op welke gronden moet rekenen, blijft in zijn dissertatie onduidelijk.

6. Soms beweert men wel dat in Bomans' autobiografische essay over zijn vader ('De man met de witte das en 'De man met de zwarte das') zijn ware aard tot uiting komt (Broshuis 2021:72). De vraag luidt wat men onder de 'ware aard' dient te verstaan. Men kan hooguit stellen dat hij hier duidelijker dan elders kritiek op zijn vader uit. De vraag of hij gelijk had valt bovendien niet te beantwoorden. Bomans heeft ook beweerd dat hij urenlang kan liegen, waarop zich onmiddellijk de vraag aandient of ook die uitspraak wellicht op een leugen berust (Bomans V:722 en volgende). Van der Plas stelt het volgende: [...] “in Bomans' werk is vaak, door zijn geliefde verdichting van de waarheid, een schijnwaarheid opgevoerd die tot allerlei misverstanden omtrent zijn leven aanleiding heeft gegeven” (Van der Plas in Van der Plas 1972:8). Allereerst moeten we vaststellen dat deze misleiding kennelijk een bedoeling had, ten tweede kunnen we ons afvragen wie kan en mag beoordelen wanneer en waar daarvan sprake zou zijn.

baseren. Men mag immers veronderstellen dat de ongeveer zesduizend bladzijden die deze publicatie telt een genuanceerd beeld van zijn oeuvre tonen. Bomans heeft heel veel geschreven en het is ondoenlijk dat oeuvre volledig in kaart te brengen en geheel en al te bestuderen. Daar komt nog bij dat een aantal teksten van zijn hand verdwenen is en enige lezingen van hem nooit op schrift zijn gesteld (Bomans VI:5, Bomans VII:7).

Mijn onderzoek zal zich, zoals ik hierboven impliceerde, op de *tekstuele* Bomans en niet op de verslagen van zijn vrienden en bekenden concentreren. Ik zal mij kortom, behalve op zijn fictionele en beschouwende werk, op zijn autobiografische geschriften en niet op biografische teksten oriënteren. Deze benadering heeft alles te maken met het gegeven dat ik een *tekstwetenschapper* en geen psycholoog ben. Vragen over de persoon achter het werk wil ik graag overgelaten aan wetenschappers en specialisten die daar beter in thuis zijn. De discipline van waaruit ik te werk ga, de literatuurwetenschap, gaat ervan uit dat de literaire tekst zich allereerst als een zelfstandig, en vaak deviant, talig bouwsel presenteert. De tekst heeft zich volgens deze theorie van de schrijver losgemaakt en geldt daardoor in eerste instantie als een uitdaging aan de lezer. Dit model wil ik ook min of meer voor wat betreft Bomans' beschouwende werk hanteren. Uit mijn eerste notities in dit hoofdstuk bleek bovendien dat over de persoon 'Bomans' inmiddels voldoende publicaties verschenen zijn. Als ik incidenteel over hem in deze hoedanigheid schrijf, dan heeft dat de bedoeling een bepaalde indruk uit zijn oeuvre te nuanceren of beter te kunnen plaatsen.

Uit Bomans' verzameld werk heb ik een aantal thema's gedestilleerd, die ik afzonderlijk zal uitwerken. Allereerst schets ik een algemeen beeld van zijn oeuvre. In het daaropvolgende hoofdstuk staat diens mensbeeld centraal. Daarna zal ik Bomans' visie op literatuur uiteenzetten en in het aansluitende hoofdstuk de aard van zijn literaire werk bespreken. Daarop volgt een analyse van het thema 'religie' in Bomans' oeuvre, een bespreking die gevolgd wordt door een schets van zijn optreden in de media. Aan dit aspect van diens talent schenk ik niet al te uitvoerig aandacht. Ik ben namelijk literatuurwetenschapper en theoloog, maar geen mediaspecialist, reden waarom ik minder aandacht aan "zijn houding, zijn gebaren en zijn unieke, onvergetelijke stem" zal besteden (Feilzer en Zonneveld in Bomans VI:8). Het valt te hopen dat een dergelijke deskundige zich in de toekomst nog eens op dit aspect van Bomans' veelzijdige uitingen zal richten. In het laatste hoofdstuk geef ik aan de hand van de existentiële psychoanalyse

van Jean-Paul Sartre een beeld van Bomans' levensvisie, zoals dat uit diens teksten kan worden opgemaakt.

Ik hoop met mijn onderzoek een discussie te initiëren rond de vraag in hoeverre Bomans' werk een plaats in de canon verdient. Uiteraard is het, nog afgezien van het gegeven dat de opname van een oeuvre daarin door diverse instanties en personen tot stand komt, niet aan mij om dat te bepalen. Ik wil in dit boek slechts materiaal aan de lezer voorleggen, waardoor deze dialoog op een wetenschappelijk gefundeerde basis gevoerd kan worden en men een genuanceerde afweging in deze kwestie kan maken. Deze inzet impliceert dat mijn boek vooral bedoeld is voor lezers die bereid zijn de aard van Bomans' geschriften en de genoemde problematiek vanuit een academische invalshoek te benaderen.